

पौरस्त्य चिन्तनमा न्याय दर्शन

धनकृष्ण उपाध्याय¹

सार सङ्क्षेप

पौरस्त्य चिन्तन परम्परामा दार्शनिक पक्षको पउल रहेको छ । दर्शन भनेको संसारबारे प्रस्तुत दृष्टिकोण हो । ब्रह्माण्डको उत्पत्ति ईश्वर, जीव, आत्मा आदिवारे दर्शनमा गहन रूपमा विश्लेषण गरिएको हुन्छ । पौरस्त्य दर्शन भन्नाले आर्यवर्तअन्तर्गत तपोवन र ऋषिमुनिको चिन्तन मननलाई बुझिन्छ । खास गरेर पौरस्त्य दार्शनिक चिन्तन मूलतः आध्यात्मिक नैतिक तथा धार्मिक पक्षमा आधारित रहेको छ । यो आस्तिक रहे पनि चार्वाक दर्शन जस्तो पूर्णतः भौतिकवादी, अनीश्वरवादी र नास्तिक दर्शनको पनि उच्च स्थान रहेको पाइन्छ । खास गरेर षड्दर्शनलाई पौरस्त्य वा पूर्वीय दर्शनमा महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । यिनै षड्दर्शनअन्तर्गत पहिलो दर्शनका रूपमा न्याय दर्शन रहेको छ । उक्त न्याय दर्शनको अध्ययनका क्रममा यसको मूल ग्रन्थ गौतमको न्यायसूत्रलाई मूल आधार मानिएको छ । साथै यससम्बन्धी चर्चा भएका लेखरचना, अध्ययन, अनुसन्धान र विवेचन भएका विविध कृतिको उपयोग गरिएको छ । उक्त अध्ययनमा मूलतः पुस्तकालय विधिको प्रयोग गरिएको छ । साथै शोध अध्ययन विधि र कालक्रमिक विधिको समेत उपयोगका साथै एपिए पद्धतिअनुरूप लेखलाई अधि बढाइएको छ । न्याय दर्शनका सोढ पदार्थहरु, चार वटा प्रमाण, ईश्वर, विश्वको सृष्टि, आत्मा, अप्रमा, प्रमाण, आत्मा, बन्धन मोक्ष जस्ता विषयहरुमा विषयका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ ।

मुख्य शब्द र शब्दावली

पौरस्त्य, पूर्वीय दर्शन, उपनिषद्को दर्शन, बुद्ध दर्शन, चार्वाक दर्शन, जैन दर्शन, षड्दर्शन, आस्तिक दर्शन, नास्तिक दर्शन, ईश्वर, आत्मा, बन्धन, मोक्ष, आध्यात्मिक सत्ता, तर्कशास्त्र, प्रमाण शास्त्र, वादविद्या, आन्वीक्षिकी, न्यायसूत्र, आत्मिक, नव्यन्याय, प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिद्धान्त, अवयव, तर्क, निर्णय, वाद, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, छल, जाति, निग्रह स्थान, प्रमा, प्रमाता, प्रमेय, प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, आन्तरिक इन्द्रिय मन, लौकिक, अलौकिक, बाह्य प्रत्यक्ष, मानस प्रत्यक्ष, निर्विकल्पक प्रत्यक्ष, सविकल्पक प्रत्यक्ष, अलौकिक प्रत्यक्ष, योगज प्रत्यक्ष, युञ्जान, साध्य, हेतु, परार्थानुमान, स्वार्थानुमान, लघु वाक्य, बृहत् वाक्य, निगमन, उपमिति, उपमान, आप्त पुरुष, यथार्थ ज्ञान, आकाङ्क्षा, योग्यता, सन्निधि, सैन्धव, ईश्वरको सत्ता, वीर्य, यश, श्री, ज्ञान, वैराग्य, कारणाश्रित तर्क, नैतिक तर्क, वेदमा आधारित तर्क, श्रुतिहरुको आप्ततामा आधारित तर्क, उपादान कारण, निमित्त कारण, सञ्चित कर्म, प्रारब्ध कर्म, क्रियमाण कर्म, जीवात्मा, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, न्तर्यामी, जगत्का कारण, श्रष्टा, संहर्ता, जड वस्तु, चेतन वस्तु, कर्मदाता, सुषुप्ति, चैतन्य, सुखदुःखको अनुभवकर्ता, बन्धनहीन, अनात्म तत्त्व, चरम लक्ष्य, इन्द्रियको बन्धन, अचेतन अवस्था, दुःखको आत्यन्तिक हानि, कायिक, वाचिक, मानसिक, निदिध्यासन आदि ।

¹ उपप्राध्यापक, टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस टीकापुर, कैलाली

१. परिचय

पौरस्त्य वा पूर्वीय दर्शन परम्परा निकै लामो रहेको छ । मुख्यतः पूर्वीय दर्शनहरूमा वेदको दर्शन, उपनिषद्को दर्शन, बुद्ध दर्शन, चार्वाक दर्शन, जैन दर्शन र षड्दर्शन रहेका छन् । यी दर्शनलाई आस्तिक र नास्तिक दर्शनमा विभाजन गर्ने मान्यता रहेको छ । वेद तथा उपनिषद्को विरोधमा देखिएका दर्शनलाई नास्तिक सम्प्रदाय तथा समर्थनमा देखिएकालाई आस्तिक सम्प्रदायमा विभाजन गरेको पाइन्छ अथवा आस्तिक सम्प्रदाय वेदका समर्थक हुन् भने नास्तिक सम्प्रदाय वेदविरोधी मानिन्छन् । आस्तिक दर्शन वेद समर्थक हुनुका साथै ईश्वर, आत्मा, बन्धन, मोक्ष जस्ता पक्षलाई स्वीकार गर्दछन् । नास्तिक दर्शन केवल वेदविरोधी मात्र नभएर सबै ईश्वर, आत्मा, पुनर्जन्म, बन्धन, मोक्ष जस्ता आध्यात्मिक सत्ताको निषेध गर्दछन् । चार्वाक, बौद्ध र जैन दर्शन नास्तिक मानिन्छन् । यिनै आस्तिक दर्शनअन्तर्गत षड्दर्शनभित्र पर्ने पहिलो दर्शन न्याय दर्शन हो । यस दर्शनका प्रणेता महर्षि गौतम वा अक्षपाद (इ. पू. २००) लाई मानिन्छ । न्याय दर्शनलाई अक्षपाद दर्शन, न्यायको तर्कशास्त्र, प्रमाण शास्त्र, वादविद्या र आन्वीक्षिकी पनि भनिन्छ । यस दर्शनको मुख्य ग्रन्थ गौतमको *न्यायसूत्र*मा पाँच अध्याय र प्रत्येक अध्यायमा दुई दुई आह्निक र तिनमा जम्मा पाँच सय अठतिस सूत्र रहेका छन् । यसमा वात्स्यायन, उद्योतकर, वाचस्पति, उदयन र जयन्तले टीका लेखेका छन् । गौतमको यस दर्शनलाई प्राचीन न्याय दर्शन भनिन्छ । गङ्गेश उपाध्याय (सन् १२००) ले *तत्त्वचिन्तामणि* लेखेर नव्यन्यायको सूत्रपात गरेका हुन् । यसका पनि अनेक टीकाहरू रहेका छन् । प्राचीन न्याय तत्त्वशास्त्र प्रधान छ भने नव्य न्यायमा तर्कको प्रधानता छ । न्यायको विभिन्न अर्थ भए पनि “न्यायते प्राप्यते विवक्षितार्थ सिद्धिरनेन इति न्यायः” वा दार्शनिक साहित्यमा प्रतिपाद्य विषयको सिद्धि प्राप्त गर्न सकिने र कुनै निश्चित सिद्धान्तमा पुग्न सकिने शास्त्रको नाम न्याय हो । न्याय दर्शनमा सोह्र पदार्थको रहेको कुरा सिन्हा (सन् १९९३), ले उल्लेख गरेका छन्,

न्याय दर्शनका पदार्थहरूमा ज्ञानको साधनलाई प्रमाण, ज्ञानको विषयलाई प्रमेय, मनको अनिश्चित अवस्थालाई संशय, कुनै वस्तु प्राप्तिका लागि गरिने काम प्रयोजन र ज्ञानका लागि अनुभव गरिएका उदाहरणहरू दृष्टान्त हुन् । यस्तै सिद्ध स्थापित सिद्धान्तलाई मानेर ज्ञानका क्षेत्रमा अधि बढ्ने सिद्धान्त, अनुमान गरिने पाँच अङ्ग अवयव, कुनै कुरालाई प्रमाणित गर्न विपरीतलाई सही मानेर त्यसको अप्रमाणिकता देखाउनु तर्क, निश्चित ज्ञानलाई निर्णय, सबै प्रमाण तथा तर्कहरूद्वारा विपक्षीको निर्णय काट्ने काम वाद, जित्ने अभिलाषालाई जल्प र जित्ने उद्देश्यलाई वितण्डा भनिन्छ । एवरीतले हेतुको दोषलाई हेत्वाभास, भनेको कुरालाई अर्थ बदलेर त्यसमा दोषको सङ्केत गर्नु छल, खराब उत्तर जाति र गलत ज्ञान र अज्ञानका कारण हार मान्नु निग्रह स्थान भनिन्छ (पृ. १६६/१६७) ।

यसरी न्याय दर्शनका पदार्थहरूमा प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिद्धान्त, अवयव, तर्क, निर्णय, वाद, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, छल, जाति र निग्रह स्थान रहेका छन् । मूलतः प्रमाण विचार, ईश्वर विचार, आत्मा विचार तथा बन्धन र मोक्षसम्बन्धी विचार रहेका छन् । यिनै पक्षको चर्चा क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ ।

२. प्रमाण विचार

यथार्थ अनुभव वा ज्ञानलाई प्रमा भनिन्छ । ज्ञान प्राप्त गर्ने साधनलाई नै प्रमाण भनिन्छ । डोरीलाई डोरीकै रूपमा ग्रहण गर्नु प्रमा हो । अयथार्थ अनुभवलाई अप्रमा भनिन्छ । संशय, भ्रम र तर्क अप्रमाअन्तर्गत पर्दछन् । त्यस्तै प्रमाता, प्रमेय र प्रमाण गरी प्रमाका तिन अङ्ग रहेका छन् । ज्ञान प्राप्त गर्ने व्यक्तिलाई प्रमाता, ज्ञानको विषयलाई प्रमेय र ज्ञानको साधनलाई प्रमाण भनिन्छ । न्याय दर्शनमा प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान र शब्द गरी प्रमाण चार प्रकारका मानिएका छन् (सरस्वती, सन् २०१४, पृ. ३) । यिनै प्रमाणहरूको संक्षेपमा चर्चा गरिन्छ ।

२.१ प्रत्यक्ष प्रमाण

प्रत्यक्ष ज्ञान सन्देहरहित हुन्छ। प्रत्यक्ष स्वतन्त्र एवं निरपेक्ष प्रमाण हो। प्रति र अक्षबाट प्रत्यक्ष शब्दको निर्माण हुन्छ, जसको अर्थ आँखाको सामुन्ने हुन्छ। तर आँखाको सामुन्ने मात्र प्रत्यक्ष नभएर अन्य ज्ञानेन्द्रियबाट प्राप्त ज्ञान पनि प्रत्यक्ष हुन्छ। त्यसैले न्यायसूत्रमा भनिएको छ, “नेत्र आदि इन्द्रिय तथा रूप आदि अर्थहरूको संयोगबाट उत्पन्न, शब्दबाट व्यवहार गर्न नसकिने र भ्रमरहित ज्ञान नै प्रत्यक्ष ज्ञान हो” (सरस्वती, सन् २०१४ पृ. ३)। पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय र आन्तरिक इन्द्रिय मन गरी एघार इन्द्रियको विषयहरूसँग सोभो सम्पर्क हुनु नै प्रत्यक्ष हो। अर्को शब्दमा भन्दा विषयका साथ इन्द्रियहरूको सन्निकर्षबाट प्राप्त ज्ञान प्रत्यक्ष हो।

प्रत्यक्षलाई लौकिक र अलौकिक गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको पाइन्छ। लौकिक प्रत्यक्ष बाह्य र मानस गरी दुई प्रकारका छन्। बाह्य इन्द्रियहरूको वस्तुसँगको सम्पर्कबाट हुने बाह्य प्रत्यक्ष र मनद्वारा प्रत्यक्ष ज्ञान हुनुलाई मानस प्रत्यक्ष भनिन्छ। यसरी मानसिक अनुभूतिहरू राग, द्वेष, सुख, दुःख, इच्छा आदिका साथ मनको संयोग हुनु मानसिक प्रत्यक्ष मानिन्छ। न्याय दर्शनमा निर्विकल्पक र सविकल्पक प्रत्यक्ष गरी प्रत्यक्षलाई फरक ढङ्गले पनि विभाजन गरिएको पाइन्छ। निर्विकल्पक प्रत्यक्ष वस्तुको विशिष्ट गुणहरूको ज्ञान नभएर वस्तुको आभास हुनुलाई भनिन्छ भने वस्तुको अस्तित्वका साथै त्यसका विशिष्ट गुणहरूको ज्ञान हुनुलाई सविकल्पक प्रत्यक्ष भनिन्छ। निर्विकल्पक प्रत्यक्ष सविकल्पक प्रत्यक्षको आधार मानिन्छ।

इन्द्रियहरूको विषयहरूका साथ असाधारण सम्बन्ध हुने अलौकिक प्रत्यक्ष हुन्। यी अलौकिक सन्निकर्षका कारण हुन्छन्। सामान्य लक्षण, ज्ञान लक्षण र योगज गरी अलौकिक प्रत्यक्ष तीन प्रकारका हुन्छन्। जातिको प्रत्यक्षीकरण हुनुलाई सामान्य लक्षण भनिन्छ। जस्तै राम, श्याम आदि व्यक्ति विशेष भए पनि तिनलाई मानव भनेर सम्बोधन गरिन्छ। यस प्रकार एक व्यक्तिको प्रत्यक्षीकरणबाट समग्र मानव जातिको बोध हुन्छ, यही नै सामान्य लक्षण प्रत्यक्ष हो। कुनै विषयको पूर्वज्ञानका आधारमा त्यसको वर्तमान लक्षणको प्रत्यक्ष हुनु ज्ञान लक्षण प्रत्यक्ष हो। प्रत्येक इन्द्रियका फरक फरक कार्य भए पनि ती इन्द्रियले फरक विषयको ज्ञान ग्रहण गर्नु यसअन्तर्गत पर्दछ। जस्तै त्वचाले अनुभूति गर्ने कडा र चिसो हुन्। आँखाले ढुङ्गा देखेबित्तिकै कडा र हिउँ देखेबित्तिकै चिसो अनुभूति गर्नु ज्ञान लक्षणका उदाहरण हुन्। योग अभ्यासका कारण आत्मामा विलक्षण गुण पैदा हुन्छ यसैलाई योगज भनिन्छ। यही विलक्षण गुणका कारण आत्माभित्र अतीत, भविष्य, दूरस्थ, लुकेको वस्तु देख्ने गुण आउँछ। योगज प्रत्यक्ष युक्त र युञ्जान गरी दुई प्रकारका हुन्छन्। जसले योगमा पूर्णता प्राप्त गरेर यस्तो प्रत्यक्षीकरण गर्न सक्छन् त्यस्ता योगीलाई युक्त र आंशिक सिद्धि प्राप्त योगीलाई युञ्जान भनिन्छ। यिनीहरूलाई हुने विशिष्ट प्रत्यक्ष ज्ञान नै योगज हो।

२.२ अनुमान

अनुमान न्याय दर्शनको दोस्रो प्रमाण हो। अनुमान परोक्ष ज्ञान हो। अनु वा पछि र मान वा ज्ञान मिलेर बनेको यसको अर्थ तत्पूर्वकम् प्रत्यक्षमूलक अर्थात् अन्य प्रत्यक्ष ज्ञानभन्दा पछि हुने ज्ञान भएकाले यसलाई अनुमान भनिएको हो। दुई वस्तुको व्याप्तिका आधारमा तिनीहरूमा एक वस्तुको ज्ञानबाट अर्को वस्तुको ज्ञान हुनु अनुमान हो। जस्तै धुवाँ र आगोको व्याप्तिका आधारमा धुवाँ देखेर आगोको ज्ञान हुनु हो। व्याप्तिमा साध्यलाई व्यापक र हेतुलाई व्याप्य भनिन्छ। आगो व्यापक हो भने धुवाँ व्याप्य हो। सहाय (सन् २००९), ले भनेका छन्,

अनुमानका साध्य, हेतु र पक्ष तिन अङ्ग रहेका छन्। जुन कुरालाई सिद्ध गर्नु छ त्यसलाई साध्य भनिन्छ, जेवाट सिद्ध गर्नु छ त्यो हेतु हो र जेमा सिद्ध गर्नु छ त्यो पक्ष हो। पहाडमा धुवाँ छ यसैले त्यहाँ आगो छ। यहाँ पहाड पक्ष, धुवाँ हेतु र आगो साध्य हो। विषय ज्ञान सन्देहात्मक हुने ठाउँमा अनुमान हुन्छ। अनुमान दुई प्रकारका हुन्छन्। आफ्नो लागि गरिने स्वार्थानुमान र अरूसमक्ष अनुमानको सहारा लिएर तथ्यलाई प्रमाणित गर्ने

परार्थानुमान हो । स्वार्थानुमानका तीन वाक्य हुन्छन् :

पहाडमा आगो छ (निष्कर्ष) । किनभने त्यो धुवाँ हो (लघु वाक्य) । जहाँ जहाँ धुवाँ हुन्छ त्यहाँ त्यहाँ आगो हुन्छ (बृहत् वाक्य) ।

परार्थानुमानका पञ्च अवयव हुन्छन् : पहाडमा आगो छ (प्रतिज्ञा) किनभने त्यहाँ धुवाँ छ (हेतु) जहाँ धुवाँ हुन्छ त्यहाँ आगो हुन्छ जस्तै यज्ञशालामा आदि (उदाहरण) पहाडमा धुवाँ छ जसको आगोसित सम्बन्ध छ (उपनय) यसैले पहाडमा आगो छ (निगमन या निष्कर्ष) (पृ. ३१४) ।

माथिका भनाइबाट अनुमान पूर्व ज्ञानको आधारमा विभिन्न उपायद्वारा अनुमान गरी ज्ञान प्राप्त गर्न सकिने देखिन्छ । अनुमानसम्बन्धी ज्ञान प्रत्यक्ष ज्ञान भन्ने पूर्ण रूपमा यथार्थ नभएर सन्देहात्मक रहेको छ तापनि प्रत्यक्षबाट प्राप्त गर्न नसकिने ज्ञान अनुमानबाट गर्न सकिने हुन्छ ।

२.३ उपमान

प्रत्यक्ष वस्तुको साधर्म्यको आधारमा एक नयाँ वस्तुको ज्ञान प्राप्त गर्नु उपमान प्रमाण हो । उपमानद्वारा जुन ज्ञान प्राप्त हुन्छ त्यसलाई उपमिति भनिन्छ । उपमितिका सम्बन्धमा सिन्हाले भनेका छन्, कुनै मानिसलाई निलगाईका सम्बन्धमा जानकारी छैन, कुनै जान्ने मानिसले जङ्गलमा रहने निलगाई गाई जस्तै हुन्छ अनि त्यो अज्ञात मानिस जङ्गलमा गएर गाई जस्तै जनावर देखेर निलगाई हो भन्ने सहजै अवगत गर्छ, त्यसलाई उपमानद्वारा ज्ञान प्राप्त हुनु नै उपमिति हो (सिन्हा, सन् १९९३, पृ. १८९) । यसरी ज्ञात वस्तुको आधारमा अज्ञात वस्तुको ज्ञान उपमान हुन्छ । उपमान विश्लेषणमा तीन वटा कुरा पर्दछन् : अज्ञात वस्तुलाई नदेख्नु, अज्ञात वस्तुको नाम कुनै ज्ञात वस्तुद्वारा समानता जान्नु र अज्ञात वस्तुको ज्ञान देखेको वस्तुको सादृश्यको आधारमा प्राप्त हुनु । उपमान प्रमाण कार्य कारण सादृश्यका आधारमा बोध हुन्छ । यो प्रमाण मानव जीवनका लागि अत्यन्त उपयोगी देखिन्छ ।

२.४ शब्द

न्याय दर्शनमा शब्दलाई पनि स्वतन्त्र प्रमाण मानिएको छ । न्यायशास्त्रमा आप्त पुरुष वा यथार्थ ज्ञान प्राप्त पुरुषका वचनलाई शब्द भनिन्छ । आप्तोपदेश सामर्थ्यबाट शब्दद्वारा नै अर्थको ज्ञान हुन्छ । आप्त पुरुष हुनका लागि उसको ज्ञान अरुको भलाइका लागि हुनुपर्छ । वेद, पुराण, ऋषि, धर्मशास्त्र आदिबाट प्राप्त ज्ञानलाई शब्दज्ञान भनिन्छ । शब्द दृष्टार्थ र अदृष्टार्थ गरी दुई प्रकारका मानिएका छन् । वर्षा, बालीनाली, औषधी आदि लौकिक शब्द दृष्टार्थ हुन् भने स्वर्ग, नरक, धर्म, पाप आदि अलौकिक शब्द अदृष्टार्थ हुन् । नव्य न्यायमा लौकिक र वैदिक गरी शब्द दुई प्रकारका मानिएका छन् । यिनमा वैदिक शब्द सधैं सत्य हुन्छन् भने लौकिक शब्द आप्त पुरुषका मात्र सत्य हुन्छन् अन्यका अवस्थाअनुसार भुटा पनि हुन सक्छन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ । वाक्य शब्दहरूबाट बन्ने भएकाले तिनको पनि अर्थ हुन्छ । सार्थक हुनका लागि वाक्यमा आकाङ्क्षा, योग्यता, सन्निधि र तात्पर्य हुनुपर्छ । यसबारेमा सहाय (सन् २००१), ले भनेका छन्,

पदहरूमा अर्थबोधका लागि एक अर्कामा परस्पर सम्बन्ध आवश्यक छ जस्तै ल्याऊ भन्नाले अर्थबोध हुँदैन तर भात ल्याऊ भन्दा अर्थबोध हुन्छ । अतः ल्याऊ को परस्पर सम्बन्ध खानासँग हुनु आकाङ्क्षा हो । पद समूहमा अर्थलाई अभिव्यक्त गर्ने योग्यता हुनुपर्छ, अर्थमा बाधा पर्नु हुँदैन, जस्तै, विरुवालाई आगाले सिँचाइ गर । वाक्यमा पद समीप हुनुपर्छ र उच्चारणबाट अर्थको बोध हुनुपर्छ यदि गा एक पृष्ठमा र ई अर्को पृष्ठमा भए अर्थबोध

हुँदैन । वक्ताको अभिप्राय वा तात्पर्य स्पष्ट हुनुपर्छ जस्तै, सैन्धवको अर्थ घोडा र नुन दुवै हुन्छ तर त्यो खाने समय वा कतै जाने समय हो त्यसको तात्पर्य बुझ्नुपर्छ (पृ ३१७-३१८) ।

३. ईश्वरसम्बन्धी विचार

न्याय ईश्वरवादी दर्शन हो । यसमा ईश्वरको सत्तालाई सर्वप्रधान मानिएको छ र ईश्वरलाई संसार का स्रष्टा, पालक र संहारक मानिएको छ । जीवात्माभन्दा पूर्ण भिन्न परमात्मालाई ईश्वर भनिएको छ । न्यायसूत्रका रचयिता गौतमले ईश्वरसम्बन्धी संक्षेपमा चर्चा गरे पनि पछिल्ला नैयायिकहरूले विस्तृत चर्चा गरेका छन् । ईश्वर जीवात्माका कर्महरूको मूल्याङ्कन गरेर पितृवत् व्यवहार गर्छन् । ईश्वरद्वारा विश्वको सृष्टि शून्यबाट नगरेर पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि, आकाश, दिक्, काल, मन तथा आत्माहरूबाट भएको उल्लेख गरिएको छ । ईश्वरका आधिपत्य, वीर्य, यश, श्री, ज्ञान र वैराग्य छ विशेष गुण रहेका छन् । यी गुण वा विशेषतालाई षडैश्वर्य भनिन्छन् । न्याय दर्शनमा ईश्वरको अस्तित्व प्रमाणित गर्नका लागि विभिन्न तर्कहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । ती तर्कहरूमा मूलतः कारणाश्रित तर्क, नैतिक तर्क, वेदमा आधारित तर्क र श्रुतिहरूको आप्ततामा आधारित तर्क रहेका छन् ।

३.१ कारणाश्रित तर्क

जगत् एक कार्य हो यसैले त्यसको केही निमित्त कारण हुनुपर्छ । ईश्वर नै जगत्को निमित्त कारण हुन् । प्रत्येक कार्यको कुनै कर्ता हुनुपर्छ, जस्तै, घैटो निर्माण गर्ने कुमाले हुन्छ । एवरीतले जगत्को निर्माण गर्ने ईश्वर हुन् । विश्वमा दुई प्रकारका वस्तुहरू देखिन्छन् । पहिलो श्रेणीका वस्तुलाई निरवयव भनिन्छ । यस प्रकार का वस्तुहरूभित्र आत्मा, मन, दिक् काल, आकाश, पृथ्वी, जल वायु तथा अग्निका परमाणु पर्दछन् । यिनीहरूको नित्यता ईश्वरतुल्य मानिन्छ । दोस्रो श्रेणीका सावयव वस्तुहरूमा सूर्य, चन्द्रमा, तारा, नक्षत्र, पर्वत, समुद्र आदि पर्दछन् । यिनी माटाको घैटो जस्तै अनित्य छन् । प्रत्येक सावयव वस्तुको निर्माणका लागि उपादान कारण र निमित्त कारण गरी दुई प्रकारका कारणको आवश्यकता हुन्छ । घैटाका लागि माटो उपादान कारण हो भने कुमाले निमित्त कारण हो । अतः सावयव वस्तुहरू पनि कुनै निमित्त कारण वा कर्ताद्वारा उपादान कारणहरू वा परमाणुहरूको संयोगबाट उत्पन्न हुन्छ । जसरी माटाको ज्ञान हुने कुमालेले घैटो निर्माण गर्छ त्यस्तै विश्वलाई बनाउने पनि परमाणुसम्बन्धी ज्ञान भएको चेतन पुरुष हुन सक्छ । यस्तो समस्त गुण ईश्वरमा भएकाले विश्वका निमित्त कारणका रूपमा पनि ईश्वरको अस्तित्व देखिन्छ । अतः विश्वलाई कार्य मानेर ईश्वरलाई कारणका रूपमा न्याय दर्शनमा सिद्ध गरिएको छ ।

३.२ नैतिक तर्क

नैतिक तर्कलाई अदृष्टमा आधारित तर्क पनि भनिन्छ । ईश्वरलाई प्रमाणित गर्नका लागि न्यायको अर्को तर्क हो । प्रत्येक मानिसलाई उसका कर्मको फल मिल्छ । उसका केही कर्मफल सञ्चित हुन्छन् । ऊ यस जीवनमा पूर्वजीवनका कर्महरूको फल भोग्छ र यस जीवनका कर्महरूको फल पछि पाउने छ । यिनीहरूलाई सञ्चित, प्रारब्ध र क्रियमाण कर्म भनिन्छ । यो फलदाता अदृष्ट छ । यो अदृष्ट सीमित ज्ञान भएको जीवात्मा हुन सक्तैन । त्यो अदृष्ट सामर्थ्यवान् छ जो कार्यहरूको आँकलन गरेर त्यसअनुसार फल दिन्छ । अतः त्यो भेदाभेदबाट रहित सर्वज्ञ तथा सर्वशक्तिमान् ईश्वरलाई मानिएको पाइन्छ । यो नैतिकतासम्बन्धी भएकाले यस युक्तिलाई नैतिक तर्क भनिएको हो ।

३.३ वैदिक प्रामाण्य तर्क

न्याय दर्शनका आधारमा वेद प्रामाणिक ग्रन्थ हो । वेदको प्रामाणिकताको कारण ईश्वरलाई मानिएको छ । जसरी कलाहरुको प्रामाणिकता तिनका प्रवर्तकलाई भनिन्छ, त्यसरी नै वेदको प्रामाण्य कारण ईश्वरलाई मानिन्छ । न्यायसूत्रमा वेदोखिलो धर्ममूलम् वा वेद सबै धर्मको मूल हो भनिएको छ । यो भन्नुको अर्थ वेदमा अलौकिक र आध्यात्मिक सत्य रहेका छन् । यस्तो रचना एक पूर्ण, सर्वज्ञ र सर्व शक्तिमान् व्यक्तिले गर्न सक्ने भएकाले सो गुण ईश्वरमा हुने रहेकाले वेद ईश्वरद्वारा रचिएको मानिन्छ । त्यसमा जे भनिएको त्यो ईश्वरको सन्देश हो । यस प्रकार वेदहरुको प्रमाणबाट ईश्वरको अस्तित्व स्विकारिएको छ ।

३.४ श्रुतिहरुको आप्ततामा आधारित तर्क

विभिन्न उपनिषद् आदि आप्तवचनमा ईश्वरको चर्चा गरिएकाले ईश्वरको अस्तित्व रहेको मानिन्छ । माण्डूक्य उपनिषद्मा उनी सबै विषयका स्वामी, सर्वज्ञ, अन्तर्यामी, जगत्का कारण, श्रष्टा र संहर्ता हुन् भनिएको छ । त्यस्तै श्वेताश्वतर उपनिषद्मा उनी सबै जड र चेतन वस्तुका सञ्चालक हुन् भनिएको छ । बृहदारण्यक उपनिषद्मा उनी सबैको हृदयमा निवास गर्छन् र सबैका सञ्चालक हुन् भनिएको छ । यस्तै प्रकारले कौषीतक्यु उपनिषद्, भगवद् गीता जस्ता प्रामाण्य ग्रन्थ वा आप्त वचनमा ईश्वरको बारेमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । यी विभिन्न श्रुतिहरुबाट ईश्वर श्रष्टा, पालनकर्ता, संहारक, सबैका स्वामी, कर्मदाता र विश्वको सञ्चालक भएको प्रमाण मिल्छ । यी श्रुतिहरु ईश्वरको अस्तित्व उल्लेख गर्छन् अतः ईश्वरको सत्ता प्रमाणित हुन्छ । न्याय दर्शनका यी सबै प्रमाणहरुद्वारा ईश्वरको अस्तित्व स्वीकार गरेको देखिन्छ । यी प्रमाणहरु सन्तोषजनक नरहेको भन्ने पछिल्ला केही दार्शनिकहरुको भनाइ रहेको छ ।

४. आत्मासम्बन्धी विचार

न्याय दर्शनमा आत्मालाई एक द्रव्य मानिएको छ । राग, द्वेष, सुख, दुःख, इच्छा, प्रयत्न र ज्ञान आत्माका गुण हुन् । धर्म र अधर्म पनि आत्माका गुण हुन्, यी शुभ र अशुभ कर्महरुबाट उत्पन्न हुन्छन् । सिन्हाले भनेका छन्, स्वरूपतः आत्मा अचेतन छ । मन र शरीरको संयोग भएपछि उसमा चैतन्यको गुण आउँछ । चैतन्य आत्माको स्वरूप होइन आगन्तुक गुण हो । आत्मा द्रव्य हो जो चेतन नभएर पनि चैतन्य धारण गर्ने योग्यता राख्छ (सिन्हा, १९६३, पृ. १३१) । सुषुप्ति र मोक्षको अवस्थामा आत्मा चैतन्य गुणबाट शून्य रहन्छ, यही त्यसको शुद्ध र स्वाभाविक अवस्था हो । चैतन्यको आश्रय द्रव्य नै आत्मा हो । न्याय दर्शन आत्मालाई ज्ञाता, कर्ता र भोक्ता मान्दछ । न्यायभाष्यमा भनिएको छ, आत्मा सबैको द्रष्टा हो, सुखदुःख भोग्न र वस्तुहरुलाई जान्ने साधन हो (न्यायभाष्य, १.१.९) । आत्माले मानसिक कार्य सञ्चालन गर्दछ । शरीर आत्माको अधीन हुने भएकाले आत्माविना काम गर्न सक्तैन । मूलरूपमा आत्माको स्वरूप अचेतन हो । जब आत्माको मनसँग, मनको इन्द्रियसँग र इन्द्रियको बाह्य जगत्सँग सम्पर्क हुन्छ तब यसमा चेतना आउँछ । आत्माले शरीरलाई आफ्नो अनुसार काम गराउँछ । आत्माको धर्मबारे सहाय (सन् २००१), ले भनेका छन्,

आत्माको धर्म जान्नु हो । यो सुखदुःखको अनुभवकर्ता हो । यो नित्य, निरवयव र अविनाशी छ । न यो पैदा हुन्छ न मर्छ । कर्म नियमाधीन भएकाले अशुभ कर्महरुका कारण आत्माले शरीर धारण गर्दछ । नित्य भएकाले पूर्वजन्म र पुनर्जन्म हुन्छ । आत्मा सर्वव्यापक र बन्धनहीन छ । सबै शरीरमा अलग अलग हुने भएकाले यो अनन्त छ (पृ. ३२१) ।

आत्माको प्रमाणबारे न्याय दर्शनमा विभिन्न तर्क प्रस्तुत गरिएका छन् । आत्माको इच्छाविना स्नेह वा द्वेष सम्भव हुँदैन यो अतीत कालको आत्माको सम्बन्धमा आधारित स्मरणमा निर्भर भएर वर्तमानमा कुनै

वस्तुलाई देखेर राग वा द्वेष उत्पन्न हुन्छ। कुनै वस्तुलाई देखेर आत्मामा सुख वा दुःख हुनु उसको भूतकालिक कार्यहरूको स्मरणमा निर्धारित हुन्छ। कुनै वस्तुको इच्छा गर्नु, संशय भएमा त्यसको निवारण गर्नु र अन्तमा निश्चयात्मक ज्ञान प्राप्त गर्ने वस्तु आत्मा नै हो। चैतन्य आत्माको गुण हो शरीरको होइन। यदि चैतन्य शरीरको गुण भए मृत्युपश्चात् पनि शरीरमा हुनुपर्थ्यो तर त्यसो भएको पाइँदैन। यसै कारण शरीरभित्र केही हुनुपर्छ भन्ने नैयायिकहरूको धारणा छ। चैतन्य ज्ञानेन्द्रियहरूको पनि गुण होइन किनभने ज्ञानेन्द्रियहरूलाई चैतन्यबाट नै ज्ञान मिल्छ। स्मृतिको कारण पनि आत्मालाई मानिएको छ किनभने यसविना पूर्वकालिक घटनाहरूको सम्झना हुन सक्तैन। यसरी विभिन्न प्रमाणहरूका आधारमा आत्माको अस्तित्व प्रस्ट पारिएको पाइन्छ। उपर्युक्त भनाइबाट प्रमाणित हुन्छ कि आत्मा चेतन हो त्यो शरीरमा आएपछि मात्र शरीर चेतन बन्दछ।

५. बन्धन र मोक्ष

न्यायको मतअनुसार आत्मा, शरीर, इन्द्रिय र मन भिन्न मानिन्छन्। परन्तु अज्ञानका कारण आत्मा शरीर, इन्द्रिय र मनबाट अलग सम्झन्न र यिनलाई आफ्ना अङ्ग सम्झन थाल्दछ। यिनै विषयसँग उसको तादात्म्यता हासिल गर्छ। यसैलाई बन्धन भनिन्छ। बन्धनका समयमा मानिसमा गलत धारणाहरू निवास गर्न थाल्छन्। यिनै गलत धारणाहरू सम्बन्धमा सिन्हाले प्रस्ट पारेका छन्, अनात्म तत्त्वलाई आत्मा सम्झनु, क्षणिक वस्तुलाई स्थायी सम्झनु, दुःखलाई सुख सम्झनु, अप्रिय वस्तुलाई प्रिय सम्झनु, कर्म र कर्मफलको निषेध गर्नु र अपवर्गका सम्बन्धमा सन्देह गर्नु नै मानवका गलत धारणा हुन् (सिन्हा सन् १९९३ पृ. २००(२०१))। बन्धनको अवस्थामा आत्मालाई सांसारिक दुःखहरूको अधीनमा रहनुपर्छ र निरन्तर जन्मग्रहण गर्नुपर्छ। यस प्रकार जीवनका दुःखहरू सहनु र पुनर्जन्म ग्रहण गर्नु नै बन्धन हो। बन्धनको अन्त्य नै मोक्ष हो।

अन्य पौरस्त्य दर्शनमा भै न्याय दर्शनमा पनि मोक्षलाई चरम लक्ष्य मानिएको छ। न्याय दर्शनमा मोक्षलाई अपवर्ग भनिन्छ। अपवर्गभन्दा पूर्व आत्मा शरीर र इन्द्रियको बन्धनमा हुन्छ। शरीर र इन्द्रियहरूको बन्धनबाट आत्मा मुक्त भएपछिको अवस्थालाई अपवर्ग भनिन्छ। यसपछि आत्मा सुखदुःखबाट मुक्त भएर अचेतन अवस्थामा पुग्दछ। न्यायसूत्रमा अपवर्गलाई दुःखको आत्यन्तिक हानि भनिएको छ। आनन्द दुःखबाट मिल्ने भएकाले मोक्षबाट शरीरको नाश भए भै आनन्दको पनि नाश हुन्छ। मोक्ष प्राप्तिका लागि वन, गुफा, समुद्र वा नदीका किनार आदि एकान्तस्थलमा बसेर योगाभ्यास गर्नुपर्छ, यम, नियम, योग तथा अध्यात्म शास्त्रोक्त उपायबाट आत्माको संस्कार गर्नुपर्छ तथा विद्या अध्ययन र त्यसको अभ्यास अनि मोक्षको मर्मज्ञसित संवाद गर्नुपर्छ भन्ने कुरा न्यायसूत्रमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यसबाट कायिक, वाचिक र मानसिक शुद्धताबाट आत्मा शरीर र इन्द्रियबाट आफ्नो विवेक प्राप्त गर्छ। यस प्रकार न्यायशास्त्रमा मोक्ष प्राप्तिका लागि श्रवण, मनन र निदिध्यासनमा जोड दिइएको पाइन्छ। श्रवण भनेको आत्मा विषयक उपदेश सुन्नु, मनन भन्नाले आत्मा विषयक ज्ञानमा विचार गर्नु र निदिध्यासन भन्नाले यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा र समाधि गरी योगका आठ अङ्गको अवलम्बन गर्नु हो। यी सबैको अनुसरणले आत्मा र शरीर अलग अलग हुन् भन्ने कुराको ज्ञान प्राप्त भई मोक्षको प्राप्ति हुन्छ। यस प्रकार न्यायशास्त्रमा प्रमा, अप्रमा, प्रमाण, ईश्वर, आत्मा, बन्धन मोक्ष जस्ता विषयहरूमा विशेष विवेचन भएको देखिन्छ। यसका मान्यता सर्वमान्य नभए पनि परवर्ती दार्शनिकलाई प्रेरकका रूपमा रहेका छन्।

६. उपसंहार

पूर्वीय दर्शन परम्परामा आस्तिक सम्प्रदायअन्तर्गत रहेर ईश्वर, आत्मा, बन्धन, मोक्ष जस्ता पक्षलाई स्वीकार गर्ने षड्दर्शनभित्र पर्ने पहिलो दर्शन न्याय दर्शनका प्रणेता महर्षि गौतम वा अक्षपादलाई मानिन्छ। यस

दर्शनलाई अक्षपाद दर्शन, न्यायको तर्कशास्त्र, प्रमाण शास्त्र, वादविद्या र आन्वीक्षिकी पनि भनिन्छ। यस दर्शनको मुख्य ग्रन्थ गौतमको न्यायसूत्रमा पाँच अध्याय र जम्मा पाँच सय अठतिस सूत्र रहेका छन्। यसमा विभिन्न विद्वान्ले टीका लेखेका छन्। न्याय दर्शनका पदार्थहरूमा प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिद्धान्त, अवयव, तर्क, निर्णय, वाद, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, छल, जाति र निग्रह स्थान रहेका छन्। मूलतः प्रमाण विचार, ईश्वर विचार, आत्मा विचार तथा बन्धन र मोक्षसम्बन्धी विचार रहेका छन्। न्याय दर्शनमा सन्देह रहित ज्ञान प्रत्यक्ष प्रमाण, परोक्ष ज्ञान अनुमान प्रमाण, प्रत्यक्ष वस्तुको साधर्म्यको आधारमा एक नयाँ वस्तुको ज्ञान प्राप्त गर्नु उपमान प्रमाण र आप्त पुरुष वा यथार्थ ज्ञान प्राप्त पुरुषका वचनलाई शब्द प्रमाण गरी चार वटा प्रमाण रहेका छन्। यो ईश्वरवादी दर्शन भएकाले ईश्वरको सत्तालाई स्वीकार गर्दै ईश्वरलाई संसारका स्रष्टा, पालक र संहारक मानिएको छ। जीवात्माभन्दा पूर्ण भिन्न परमात्मालाई ईश्वर भनिएको छ। ईश्वरद्वारा विश्वको सृष्टि शून्यबाट नगरेर पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि, आकाश, दिक्, काल, मन तथा आत्माहरूबाट भएको उल्लेख छ। ईश्वरको सत्ताबारे निमित्त कारण तर्क, नैतिक तर्क, वैदिक प्रामाण्य तर्क र श्रुतिहरूको आप्ततामा आधारित तर्क गरी चार वटा तर्क प्रस्तुत गरिएको छ। यस दर्शनमा आत्माको अस्तित्व स्विकार्दै आत्मालाई एक द्रव्य मानिएको छ। आत्मालाई सुखदुःखको अनुभवकर्ता, नित्य, निरवयव र अविनाशी मानिएको छ। शरीर, इन्द्रिय र मन भिन्न भए पनि अज्ञानका कारण यिनलाई आत्मालाई अज्ञा सम्भरेर बन्धनमा पर्छ र आत्मा सांसारिक दुःखहरूको अधीनमा रहन्छ र निरन्तर जन्म ग्रहण गर्नुपर्छ। यसरी जीवनका दुःखहरू सहनु र पुनर्जन्म ग्रहण गर्नु नै बन्धन हो। बन्धनबाट छुटकारा पाउन न्याय दर्शनमा मोक्षको चर्चा गरिएको छ। शरीर र इन्द्रियहरूको बन्धनबाट आत्मा मुक्त भएपछिको अवस्था नै मोक्ष मानिन्छ। मोक्षलाई चरम लक्ष्य मानिएको छ। यस प्रकार न्यायशास्त्रमा प्रमा, अप्रमा, प्रमाण, ईश्वर, आत्मा, बन्धन मोक्ष जस्ता विषयहरूमा विशेष विवेचन भएको पाइन्छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, विष्णु (२०६४), *दर्शनका केही अनौठा पक्ष*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
 उपाध्याय, विश्वम्भरनाथ (सन् १९८०), *हिन्दी साहित्यकी दार्शनिक पृष्ठभूमि*, आगरा : साहित्य रत्न भण्डार ।
 एम. ए. चमुपति (सन् २०१५), *वैदिक दर्शन*, दिल्ली : विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द ।
 राज, दुलहमुनि सम्पा.(सन् १९७३), *जैन दर्शन मनन और मीमांसा*, राजस्थान : प्रबन्ध आदर्श साहित्य संघ ।
 राधाकृष्णन्, सर्वपल्ली (सन् १९६९), *भारतीय दर्शन* भाग १, दिल्ली : राजपाल एण्ड सन्स ।
 राधाकृष्णन्, सर्वपल्ली (सन् १९७२), *भारतीय दर्शन* भाग २, दिल्ली : राजपाल एण्ड सन्स ।
 शर्मा, राममूर्ति (सन् १९९९), *भारतीय दर्शनकी चिन्तनधारा*, दिल्ली : मणिद्वीप ।
 सहाय, शिवस्वरूप (सन् २००१), *प्राचीन भारतीय धर्म एवं दर्शन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
 सरस्वती, जगदीश्वरानन्द अनु. (सन् २०१४), *षड्दर्शनम्*, दिल्ली : विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द ।
 सांकृत्यायन, राहुल (सन् १९४४), *दर्शन दिग्दर्शन*, इलाहबाद : किताब महल ।
 सिन्हा, जदुनाथ (सन् १९६०) *भारतीय दर्शन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
 सिन्हा, हरेन्द्रप्रसाद (सन् १९९३), *भारतीय दर्शनकी रूपरेखा पंच. सं.*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

